

І. ПОСТАТІ

АДАЛЬБЕРТ ЕРДЕЛІ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

УДК 7.071.1:351.858(477.87)

Іван НЕБЕСНИК,

*професор, ректор Закарпатського художнього інституту,
м. Ужгород, Україна*

***Анотація.** Засновник художньої освіти Закарпаття Адальберт Ерделі походить із сім'ї, що мала українське (русинське) та німецьке етнічне коріння. Були серед його предків також угорці. Виховання майбутнього художника відбувалося в середовищі угорської культури та русько-українського оточення. Своє ставлення до культур і представників багатьох національностей А. Ерделі висловив у власних літературних творах, а також у фразі «Митець належить своєму народові, його мистецтво – людству...»*

***Ключові слова:** Адальберт Ерделі, національне питання, Михайло Гриць, Ілона Цайські, космополіт.*

Щодо засновників і персоналій закарпатської художньої школи питань серед мистецтвознавців і культурологів в даний час не виникає. Всі одностайно віддають першість у цій галузі Адальберту Ерделі та Йосипу Бокшаю. Приймаючи це як аксіому, багато з прихильників образотворчого мистецтва Закарпаття цікавляться національністю А. Ерделі, або культура якої нації була для нього ближчою.

З точки зору етнічного походження можемо спиратися на документи, які розкривають місце походження та національність батьків художника. У свідоцтві про народження Бейли (нар. 25.05.1891 р.) вказано, що його батько Мігай Гриць (Hritz Mihaly) греко-католицького віросповідування, а мати Цайські Ілона (Zeisky Ilona) – римо-католицького віросповідування [9]. Хрестив новонародженого у с. Климовиця (Kelemenfálva) греко-католицький священник Іванчо. Від родини художника маємо інформацію про місце народження батька у с. Раславиця (тепер Словаччина). Дід Бейли по батьковій лінії Андрій Гриць (нар. 18.11.1816 р.), греко-католик із Гералтовців (Geralte Saros V. m.) тепер Словаччина, бабу-

ся по батьковій лінії Долгі Анна – греко-католичка. Мати художника Цайскі Ілона народилася 01.02.1862 р. в Нижній Бистрій (Also Sebes Saros v. m.) тепер Словаччина. Її батько – Цайскі Агоштон (нар. 30.10.1836 р.) народився в м. Зедлітц (Німеччина).

Отже, згідно з вищенаведеними відомостями серед предків маємо осіб німецького походження по маминій лінії, русинів із Пряшівщини (тепер Словаччина) греко-католицького віросповідання, були також угорці (бабуся по маминій лінії Заводі Берта, нар. 08.04.1838 р.). Одразу необхідно зауважити, що походження за генетичними ознаками не завжди говорить про те, до якої національної культури відносить себе сама особистість. Багато залежить у якому культурному середовищі виховувалася людина, як це сталося із Мігаєм Мункачі, Ігнатом Рошковичем, Олександром Пушкіним, Михайлом Лермонтовим, Шандором Петефі, Ігорем Грабарем.

Без сумніву, Бейла Ерделі (Гриць) формувався в атмосфері угорської культури, починаючи з народної школи, гімназії у Мукачеві, учительської семінарії м. Мараморош-Сігет до Угорського художнього королівського інституту в Будапешті. Ерделі з гордістю згадував студентські роки, проведені в Будапешті, і пишався своїми знаннями в галузі угорської літератури. Сидячи у швидкому потязі, що їде в Париж, А. Ерделі дуже високо оцінює майстерність угорських художників і скептично – французьких: «Не вірю, що серед тридцяти тисяч малярів, що живуть тут, знайдуться чотири митці. Ні. Є багато модних, та вони зникнуть...» [1, с. 322].

Незважаючи на преференції, які дістав А. Ерделі від чехословацького уряду в перші роки після розпаду Австро-Угорщини, він відчував жаль з приводу зруйнованої імперії: «Світова війна викроїла нову картину на тілі Європи. Я ж залишився на тому місці, де народився, – в обіймах Карпат. Сьогодні я ще був Угорщиною, завтра – Румунією; потім виявилось, що мирна конференція створила з мого рідного краю нову країну – і постала Чехословаччина» [1, с. 323]. Розчарування поглиблювалося також у зв'язку з тим, що нова чехословацька влада не зараховувала йому у стаж роботи директорування на чолі Мукачівської горожанської школи [1, с. 323]. Пізніше А. Ерделі покращив свою думку про чехословацьку владу: «Похвально, що мене послали на чотирирічне навчання до Мюнхена, що я міг здійснити подорож до Італії і що допомогли поїхати і сюди, до Парижа» [1, с. 324].

Аналізуючи думки і дії А. Ерделі у сфері національного питання, не забуваємо, що його дитячі роки проходили в оточенні дітей іршавських і мукачівських русинів чи руських. Йде мова не тільки про національне походження по лінії батька – Михайла Гриця. У своїх літературних працях художник представлявся своїм новим знайомим у Німеччині чи Франції як житель Карпатської країни. Навіть твір «Imen» розпочинається фразою «IMEN. Роман із життя підкарпатського художника у Мюнхені».

Працюючи в Мюнхені, А. Ерделі не може безболісно прийняти рішення про те, чи вигідно оженитися на коханій і талановитій художниці, чи повернутися додому в любий рідний, провінційний і занедбаний край, ризикуючи не стати видатним художником: «Скажи, що мені шукати там, у маленькому підкарпатському містечку Унгварі? Адже то Вавілонська вежа, яка починає рухатися. Є там чехи, угорці, євреї, русини у всяких варіаціях: великороси, великоруські емігранти, місцеві русини, угорські русини, русинські угорці і підкарпатські руські, які не є ані великоросами, ані малоросами, а древніми карпатськими руськими, малограмотними особливими верховинцями, що розмовляють мовою кухонного рівня» [3, с. 192]. Проте почуття обов'язку перед рідним краєм переважає і він заявляє: «І все ж, незважаючи ні на що, я відчуваю, що повинен там залишитися, мені треба йти, хоча б тому, щоб та маленька лампада культури отримала довший гніт, щоб послужити факелом, який проллє більше світла на дивну романтику моєї прекрасної Верховини. Бо кожна її маленька частина є моєю – її сон – це місяць, зірки. Тут почали бачити мої очі, тут я почав дивуватися. Мати моя народила мене із землі хвойних лісів, батько обійняв мене густим озоном, так пробуджувався я на Верховині, біля підніжжя древніх гір, у гарному Келеменфолво...» [3, с. 193].

Були випадки в житті А. Ерделі, коли він із гордістю представлявся як угорець. Одного разу, зустрівшись в поїзді з німецькою дівчиною, якій допоміг перенести валізи, отримав комплімент і її думку, що він угорець, бо «тільки угорець може бути настільки уважний і ввічливий» [4, с. 281].

«Я чула так багато доброго про угорців, – сказала вона. – Це дуже талановитий і гостинний народ. Я мала одну подругу, я не знала нікого милішого за неї. Вона була з Кечкемейта... Там художня база...» [4, с. 282]. Ця звістка вразила художника, бо навча-

ючись на III курсі художнього інституту, він працював на цій базі поряд із Кароєм Ференці, Бейлою Івані-Грюнвальдом та Ференцом Олдяї. В руках у дівчини була книжка Вайлда. На думку Ерделі, її вразив його аналіз філософії краси, діалогу Ернеста і Жільберта, таємниці краси Доріана Грея, Саломе. «По її очах було видно, що вона такої ж думки, як я. Вона бачила, що я обізнаний з усім, що є культурним скарбом людства, без огляду на національність» [4, с. 282]. Маємо у своєму розпорядженні думки художника і щодо інших національностей. Так, перебуваючи у Берліні, А. Ерделі був на виставі опери Пуччіні «Богема». Біля нього сиділи американки – мама з донькою. Він пише: «Я бачив, які вони спрагли культури. Вони майже непритомніють, вражені красою твору. Мені подобається Америка своєю дитячою невинністю. Та в самої Америки це ще попереду. Адже культура на вершині веж проживає ще свій малечий вік. В автомашині й у ліфті ще досі нікому ніколи не вдалося досягти “хмарочосів культури”», – натякає А. Ерделі на технічний прогрес Америки [4, с. 285].

Цікавою є думка і про німців. Він пише у повісті «Історія, пов'язана із хворобою»: «Якби я мав зробити скульптуру з німецькими прикметами, то я б сказав: “Німець дуже свідомий, працелюбний, інтелігентний, культурний”» [4, с. 285]. Одного разу, прогулюючись Неаполем разом з двома баварцями, він почув від німців нарікання про навколишній бруд і непорядок, на відміну від Німеччини. Наступного дня на березі моря супутники А. Ерделі завмерли від архітектурної краси Неаполя. Відмічає він і веселий характер італійців. Захоплюється театром «Ла Скала»: «Такого співу я ще не чув...» [4, с. 299]. Художник робить узагальнюючий висновок: «Як гарно Ти все зробив, Господи! Кожній нації дав інші прикмети, інші таланти й красу іншого характеру...» [4, с. 299].

На нашу думку, всі крапки над «і» щодо міркування А. Ерделі відносно національного питання ставить його твердження у щоденнику французького періоду: «Я ніколи не дивився на те, сином якої нації є той чи інший митець, я завжди бачив тільки людину» [1, с. 321]. В цьому ж форматі він висловлюється про свою релігійну приналежність в автобіографічному романі «Dimon»: «Моє віросповідання не римо-католицьке, не греко-католицьке, не реформатське, конфуціанське, буддистське або іудейське, я сповідаю суть усіх віросповідань – любов» [2, с. 86].

Після наведених висловлювань Адальберта Ерделі можна було б і поставити крапку на його поглядах у сфері національного питання. Але з приходом радянської влади в 1945 р. у Закарпаття питання національної приналежності постало з досить високою гостротою. Річ у тому, що з осені 1944 року, після входження радянської армії в Закарпаття, тут розпочалися репресії проти угорського і німецького населення, незважаючи на його участь чи неучасть у військових подіях Другої світової війни. Визначальною була національність людини, а також приналежність до релігійної конфесії. Очевидно, з огляду на те учень А. Ерделі Андрій Коцка написав статтю в газету «Закарпатська правда» від 6 квітня 1945 року, в якій наголошував, що «професор Ерделі-Гриць з гордістю згадує своїх предків Гриців – верховинських селян» [6].

Незважаючи на такі запобіжні заходи і те, що відомі митці з Києва Василь Касіян та Микола Глущенко підтримали А. Ерделі в справі створення навчального художнього закладу та організації обласного відділення Спілки художників УРСР, неприємності від радянської влади по відношенню до найвідомішого художника Закарпаття не забарилися. У зв'язку з тим, що А. Ерделі певний час працював у Мюнхені та Франції, над ним постійно тяжіло тавро «буржуазного» художника, були також претензії до його творчого стилю, який він називав «експресивним реалізмом». Активізація ідеологічного тиску на початку 1949 р. досягла апогею після виходу статті «Розгромити охвістя космополітів у Закарпатті» в «Закарпатській правді» від 23 березня 1949 року. Тут А. Ерделі було названо «формалістом і буржуазним естетом» в образотворчому мистецтві. У статті стверджується, що Ерделі «відомий своїм раболіпством перед загниваючою культурою капіталістичного Заходу», що він відмовився «від свого роду і племені», «навіть своє українське прізвище Гриць змінив на угорське – Ерделі» [8].

Отже, передчуття справдилися і незважаючи на те, що закарпатські художники обережно підходили до своєї національної самоідентифікації, радянська влада в досить brutальній формі почала вмішуватися в цю тонку сферу.

У центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України зберігся список членів Спілки радянських художників України в Закарпатській області, де вказано національність кожного члена. Тут національність А. Ерделі записано – україн-

нець, а Й. Бокшай – словак. Цікаво, що Микола Армінович Розенберг, за національністю єврей, який найбільш гостро критикував А. Ерделі на догоду владі, у цьому списку записаний угорцем. Наведені дані говорять тільки про те, що в радянський час національне питання було дуже заплутаним та заангажованим.

Підсумовуючи факти, творчу діяльність А. Ерделі та розвиток образотворчого мистецтва і освіти Закарпаття, його думки записані в творах і щоденниках, можна зробити окремі висновки. Як колишній громадянин Австро-Угорщини, випускник навчальних закладів того часу Бейла Ерделі виховувався в середовищі культури угорського та німецького народів. З огляду на походження батьків, на русько-українське оточення в Підкарпатській Русі і його записи в автобіографічних творах він був патріотом свого Карпатського краю і що найважливіше – він є безсумнівним засновником художньої освіти Закарпаття, а більшість його учнів були в чехословацький період та й за радянських часів русинами. Тобто він є творцем тієї «руської гвардії» в образотворчому мистецтві Підкарпаття, про що писав А. Изворин в статті «Сучасні руські художники» [5].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ерделі А.* Гаржілес-Ендр Франція, 1929 // Імен. Літературні твори, щоденники, думки. – Ужгород: «Видавництво О. Гаркуші», 2012. – 436 с.
2. *Ерделі А.* Дімон. Літературні твори, щоденники, думки. – Ужгород: «Видавництво О. Гаркуші», 2012. – 436 с.
3. *Ерделі А.* Імен. Літературні твори, щоденники, думки. – Ужгород: «Видавництво О. Гаркуші», 2012. – 436 с.
4. *Ерделі А.* Історія пов'язана з хворобою // Імен. Літературні твори, щоденники, думки. – Ужгород: «Видавництво О. Гаркуші», 2012. – 436 с.
5. *Изворин А.* [Є. Недзельський]. Сучасні руські художники // Зоря-Најнал. – Ужгород, 1943. – Р. 3. – Ч. 1-4. – С. 258-284.
6. *Коцка А.* Художники-патріоти // Закарпатська правда. – 1945, 6 квітня.
7. *Небесник І.* Адальберт Ерделі. – Львів: МС, 2007. – 294 с.
8. Розгромити охвістя космополітів на Закарпатті // Закарпатська правда. – 1949. – 23 березня, № 57.
9. Свідectво про народження Бейли Гриця.
10. Список членів Спілки художників.

ADALBERT ERDELI AND NATIONAL QUESTION

Ivan Nebesnyk,

*Professor, rector of Transcarpathian Art Institute,
Uzhgorod, Ukraine*

Annotation. *Adalbert Erdel, the founder of the art education in Transcarpathia comes from the family with Ukrainian (Rusin) and German ethnic roots. Hungarians were also among his ancestors. The artist was brought up in the atmosphere of Hungarian culture and Rusin-Ukrainian surrounding. Erdeli expressed his attitude to the representatives of different nations and their cultures in his literary works and in phrase: Artist belongs to his nation, his art belongs to the mankind.*

Key words: *Adalbert Erdeli, national question, Mykhaylo Hryts, Ilona Tsayski, cosmopolitan.*